

Zemfira Əliyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru
xatira-melikova@mail.ru

Türk-slavyan dil əlaqələrinin nəzəri problemləri

Açar sözlər: türkdilli xalqlar, dillərin tarixi təkamülü, müqayisəli tarixi dilçilik, dil strukturu, qədim slavyanların etnik tarixi

Ключевые слова: тюркоязычные народы, историческая эволюция языков, сравнительно-историческое языкознание, структура языка, этническая история древних славян

Key words: turkic-speaking people, historical evolution of languages, comparative historical linguistics, language structure, the ethnic history of the ancient slavs

XIX əsrin sonlarına qədər türk xalqlarının tarixi, dili, mədəniyyəti demək olar ki, öyrənilmirdi. Müstəmləkə xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti rus elmini çox az maraqlandırır. Əksinə, I Pyotr-un dövründən türk xalqlarının qədim kitabları, yazılı abidələri, salnamələri məxsusi olaraq məhv edilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti və dili üzərinə çəkilmiş qara pərdə yavaş-yavaş yox olurdu.

Tarix türkləri müxtəlif adlarla tanıyır: hunlar, uyğurlar, karluklar, avarlar, bulqarlar, xəzərlər, baskarlar, səlcuqlar, qıpçaqlar, tatarlar (1, 125-130). Avropalılar “türk” sözünü Mərkəzi Asiyanın bütün köçəri tayfalarını adlandıran bir ad kimi qəbul edirdilər. Ərəblər Soqdiyanadan şimalda yaşayan bütün döyüşkən köçəriləri “türk” adlandırmağa başladılar. Sonralar bu termin bütün dil ailəsinin adına çevrildi.

Türk xalqlarının tarixinin, dilinin və mədəniyyətinin öyrənilməyə istənilməməsinin səbəbləri çoxdur. Türk xalqlarını bir-birindən təcrid etmək, onların qədim dövlətlərə, mədəniyyətə malik olduğunu göstərməmək, yeni nəslin dünyagörüşündə bu xalqların qədimliyinin və zənginliyinin formalaşmasına yol verməmək sovet milli siyasətinin başlıca məqsədi idi (1, 102-104).

Slavyan xalqlarının tarixi, dili, mədəniyyəti hərtərəfli tədqiq olunduğu, dünyaya qədim bir xalq kimi tanındığı halda, türk xalqlarını öz kökündən uzaqlaşdırmaq üçün onların ümumi tarixində qəsdən ağ səhifələr yaradılır, ayrılış və təcrid olunmuş halda tədqiqata cəlb edilirdi.

Slavyan xalqlarının mənşəyi və tarixi təkamülü barədə çox yazılmışdır. Rus alimləri Sabolevskinin, Poqodinin, Şaxmatovun və b. əsərləri slavyan dillərinin tarixinə həsr olunmuşdur. «Повесть временных лет» adlı qədim slavyan salnaməsi IX əsrə aid edilir. Bu salnamədə şərqi slavyan qəbilələrinin tarixindən bəhs edilir. Bu qəbilələrin adı “uliçi”, “uqliçi”, “ulutuçi” və s. variantlarda verilir. Uliçlərin adına ilk dəfə X əsrə aid edilən Nikonov salnaməsində rast gəlinir (2, 201-204).

1614-cü ildə Praqa Universitetinin professoru İoann Matvey Sudetski slavyanların ulu babalarının sarmatlar olması fikrini irəli sürmüşdür. Sudetskinin fikrincə, bütün slavyanlar Şərqi Rusiya torpaqlarında yaşamış sarmatlardan əmələ gəlmişlər. Lakin bu alim səhvən sarmatların türkmənşəli olduqlarını təkzib edir, slavyan mənşəli olduqlarını sübut etməyə çalışırdı.

Slavyan dillərinin tarixindən yazan görkəmli rus alimlərindən biri A.X.Vostokov idi. A.X.Vostokovun fikrincə, slavyan dilləri qədim dövrdə çox oxşar olmuşdur (3, 19-24).

XIX əsrin ortalarında İ.İ.Sreznevskinin «Мысли об истории русского языка» əsəri böyük marağa səbəb oldu. Bu dövrdə artıq müqayisəli-tarixi dilçilik Avropada öz inkişaf zirvəsinə çatmışdı. İ.İ.Sreznevski Avropa alimləri Sleyxerin və Humboltun nəzəriyyələrinə əsaslanaraq qeyd edirdi ki, dillərin təkamülündə iki inkişaf mərhələsi var. Birinci mərhələdə dillər amorf vəziyyətdədir, zaman keçdikcə dil strukturu dəyişir, zənginləşir, mükəmməl formalar və fonetik qanunauyğunluqlar sistemə çevrilir (165-70). Paris Universiteti kitabxanasının direktoru P.Satarikin «Славянские древности» əsəri bu mövzuda yazılmış çox monumental kitab sayıla bilər. Satarik slavyan qəbilələrinin tarixini qədim salnaməçilər olan Pliniyə, Tasitə, Ptolomeyə, İordana əsaslanaraq yazır. Bu alim çox doğru qənaətə gəlir ki, qədim slavyanlar qot və kelt qəbilələri ilə eyni xalq deyildir. Lakin Satarik slavyanların skiflərlə heç bir əlaqəsi olmadığını yazanda çox böyük səhvə yol verir. O, slavyanların ancaq vened tayfalarından yarandığını qeyd edir, halbuki venedlərin mənşəyi tarixə hələ tam məlum deyildir (5, 49-52).

A.A.Şaxmatov sübut etməyə çalışırdı ki, Şərqi Avropada Baltik dənizi sahillərində müasir latışların, litvalıların və estonların ulu babaları yaşayırdı. Qədim slavyanlar isə onlarla qonşu ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Beləliklə, slavyanların etnogenezində Baltikyanı ərazilərin xalqları da iştirak etmişlər (6, 108-112).

Bizim eranın II əsrində tarixi şərait dəyişdi. German tayfaları cənuba: Dunay və Dnepr sahillərinə doğru irəliləməyə başladılar. Müasir

Rusiyanın cənubunda Qot dövləti yarandı. Bundan istifadə edən slavyanlar cənub-qərbə doğru hərəkət edib, Visla sahillərində məskunlaşdılar. Bu ərazi slavyanların tarixi məskəni hesab edilir. Bu zaman slavyanlar iki qrupa: qərbi və cənub-şərqi qruplara bölünürlər. Bu dövrdə praslavyan dili parçalanır və qərbi slavyanları cənub-şərqi slavyanlardan ayıran dil xüsusiyyətləri meydana çıxır: 1) qərbi slavyanların dilində rast gəlinən səsquuşmalarında cənubi və şərqi slavyan dillərində rast gəlinmir; 2) qərbi slavyanlarda rast gəlinən *ge, ke* səsbirləşmələrinə cənubi və şərqi slavyan dillərində rast gəlinmir (7, 201-205).

Müqayisəli dilçilik yaranmamışdan əvvəl dilçilər qarşısında üç mühüm problem dururdu: slavyanların ən qədim vətəni harada olmuşdur? Slavyanlar Hind-Avropa tayfalarından nə zaman ayrılmışlar? Slavyanların etnik və dil tarixi hansı mərhələlərdə inkişaf etmişdir? və s. Bu problemləri araşdırmaq üçün alimlər dilçiliyin, arxeologiyanın, etnoqrafiyanın və s. elmlərin verdiyi məlumatlara əsaslanmışlar.

II əsrin sonlarında german qəbilələri Dunay sahillərinə, Dneprətrafi ərazilərə gəlib çıxmışlar. Slavyanlar da bundan istifadə edərək, cənub-qərbə doğru hərəkət edir və Visla sahillərinə yaxınlaşırlar. Burada slavyanların ilk bölünmə prosesi gedir: slavyanlar qərb və cənub-şərq qruplarına bölünürlər. Bu bölgü qərbi və cənub-şərqi slavyanların dilinə öz güclü təsirini göstərir, bu xalqların dillərində müəyyən fərqlər meydana çıxır: 1) qərbi slavyanlar *dl, tl* səsbirləşmələrini tələffüz etdikləri zaman şərqi slavyanların dilində “d” və “t” səsləri düşür. Məsələn: şərqi slavyanlar “salo” deyərkən onların qərb qəbilələrindən olan qohumları “satlo” tələffüz edir; cənub-şərqi slavyan dillərində dodaq samitləri “M” və “Y” səsləri qarşısında dəyişir. Bu sözlərdə “M”dən sonra “L” səsi əlavə olunur (8, 21-30).

Slavyan dillərinin görkəmli tədqiqatçılardan biri də A.İ.Sobolevski idi. A.İ.Sobolevskinin “Rus-skif etüdləri” və “Slavyan-skif etüdləri” əsərləri bəzi rus alimləri tərəfindən tənqid olunsada, əslində böyük bir tarixi həqiqəti üzə çıxarır.

Alimin fikrincə, bizim eradan əvvəl çox qədim dövrlərdə Baltik dənizi sahillərində balto-slavyan qəbilələri yaşamışlar. Bu tayfalar ümumi balto-slavyan dilində danışmışlar. Sonrakı əsrlərdə bu tayfaların dili iki yerə: baltik və slavyan dillərinə parçalanmışdır (7, 191-195). Bizim eradan iki əsr əvvəl qədim slavyanlar türkdilli skif tayfaları ilə qarışmışlar. Bunun nəticəsində isə slavyan və skif dilləri qarışmış və slavyan-skif dil əlaqələrinin təsiri ilə yeni slavyan dili yaranmışdır.

A.İ.Sobolevskinin fikrincə, qədim slavyan dilinin iki mənbəyi olmuşdur: baltik dilləri və türk dilləri. Alimin fikrincə, qədim tarixçilər bizim eradan əvvəlki dövrdə yaşayan slavyanlar barədə müəmmalı şəkildə susurlar. Slavyanlar yalnız bizim eranın ilk əsrlərindən tarix səhnəsində görünməyə başlamışlar (74-81).

A.İ.Sobolevski öz fikirlərini onunla əsaslandırmağa çalışır ki, qədim slavyan dilində müşahidə olunan: Hind-Avropa dil qrupuna məxsus “s” səsi sonrakı dövrlərdə “ch” səsbirləşməsi ilə əvəz olunmuşdur. Bu dəyişmə müəyyən fonetik şəkildə “i”, “u”, “ı” qapalı saitlərindən, dilarxası “k”, “q” samitlərindən və “iç”, “uç” diftonqlarından sonra müşahidə olunur. Bundan əlavə, qədim “s” səsi mütləq sait səsdən öncə gəlməli idi. Məsələn: rus dilindəki «блоха» litva dilində “blusa”; rus dilindəki «мышь» latın dilində “mus” kimi səslənir. A.İ.Sobolevski skif dili dedikdə bəzi rus alimlərinin yazdığı kimi, iran dillərini deyil, məhz türk dillərini nəzərdə tuturdu (7, 147-150).

Alimin fikrincə, Şərqi Avropanın toponimiyası, bir çox slavyan dillərinin leksikası, arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin faktları türk dillərinin slavyan dillərinə güclü təsirini sübut edir. Məsələn, rus dilindəki “sok”, “osoçiti”, “osoka” sözləri “sak” sözündən yaranmışdır (7, 147-152). Yunan tarixçisi Herodotun fikrincə, skifləri farslar sak adlandırırlar. “Tura” türk xalqlarının adı rus dilindəki «турить, турнуть, протурить» ifadələrində öz əksini tapmışdır (7. 152-154). Bəzi rus alimləri (Məsələn, F.P. Filin, A.İ.Porodin və b) A.İ.Sobolevskinin bu fikirlərini fantaziya adlandırırlar və heç bir elmi əsas olmadan səhv mövqə hesab edirdilər. Lakin A.İ.Sobolevski öz mövqeyində tək deyildi. Rus alimi B.A.Boqoroditski «Общий курс русской грамматики» adlı əsərində A.İ.Sobolevski ilə həmfikir olduğunu söyləyirdi. B.A.Boqoroditskinin fikrincə, qədim slavyan dilində gedən bir çox fonetik proseslər türk dillərinin təsiri ilə izah olunur (9, 84-95).

Dilarxası “q”, “k”, “x” samitlərinin xışılıtlı samitlərə çevrilməsini alim türk dillərinin təsiri ilə izah edirdi. Qədim slavyan dilindəki dilarxası “q”, “k”, “x” samitləri türk dillərinin təsiri ilə izah olunur. Dilarxası “q”, “k”, “x” samitlərinin xışılıtlı samitlərə çevrilməsini alim türk dillərinin təsiri ilə izah edirdi. Qədim slavyan dilindəki dilarxası “q”, “k”, “x” samitləri türk dillərinin təsiri ilə öz fonoloji xüsusiyyətlərini dəyişmişdir (9, 105-110).

Türkdilli qəbilələr yunan tarixçisi Herodotun verdiyi məlumatlara əsasən Rusiyanın cənubunda Dnepr sahillərində məskunlaşmışdılar. A.İ.Porodin «Из истории славянских передвижений» əsərində slavyan

dillərinin tarixini yunan və latın tarixçilərinin təzkirələri əsasında müəyyənləşdirməyə çalışır (10, 93-100).

Bu əsəri qədim slavyanların etnik və dil tarixi haqqında çox gözəl yazılmış mənbə hesab etmək olar. Lakin A.L.Poqodin bir dilçi kimi müqayisəli-tarixi dilçiliyin faktlarına deyil, qədim tarixçilərin yazdıqlarına söykənir. A.L.Poqodin fikrincə, slavyanların yaşadığı torpaqlar ilkin dövrlərdən onlara mənsub olmuşdur. Toponimlər, əlbəttə, etnogenezin tarixi barədə fikir söyləməyə imkan yaradır. Lakin bu mənbələr heç də həmişə düzgün faktları əks etdirmir, qeyri-dəqiq olur. Bundan əlavə bu yer adları tarixin çox qədim dövrlərində yaranmış, zaman keçdikcə müəyyən fonoloji və struktur dəyişikliklərə uğramışlar (10, 100-110).

Qədim Baltik, eləcə də qədim slavyan qəbilələrinin ilkin tarixi və yeri müəmma olaraq qalır (15, 38-40). Çex alimi L.Niderle «Славянские древности» əsərində müxtəlif ixtisaslı alimlərin: dilçilərin, tarixçilərin, arxeoloqların, etnoqrafların nəticələrini toplamağa və ümumiləşdirməyə çalışır. Öz əsərinin birinci hissəsində L.Niderle slavyanların tarixi keçmişini, parçalanmasını qədim slavyan dilinin qərbi, cənubi və şərq slavyan dillərinə bölünməsinə çox maraqlı təsvir edir (11, 38-42).

L.Niderlenin fikrincə, bizim eradan əvvəl II minilliyin başlanğıcında Sanskrit artıq parçalanmışdı və bir dil kimi mövcud deyildi. Bu zaman Avropa və Asiya ərazilərində fərqli dillərdə danışan xalqlar görünməyə başladılar. Bu xalqların içərisində balto-slavyan dilində danışan qəbilələr də var idi. Balto-slavyan dilinin parçalanması nəticəsində baltik və slavyan dilləri yarandı. Alimin fikrincə, baltik-slavyan dil ailəsinin nə vaxt parçalandığını, qədim slavyan dilinin nə vaxt yarandığını söyləmək çətinidir. L.Niderle bunu təxminən bizim eradan əvvəl II minilliyin sonu I minilliyin əvvəllərinə aid edir (11, 122-130).

Slavyan etnik cəmiyyəti heç vaxt bir vəhdət halında mövcud olmamışdır. Öz tarixlərinin hələ lap ilkin dövrlərindən slavyan dilləri arasında fərqlər mövcud olmuşdur və bu fərqlər sonradan slavyan cəmiyyətinin və etnosunun parçalanmasına səbəb olmuşdur. Bu parçalanmanı müxtəlif alimlər çox fərqli izah edirlər. Məsələn: Yaqın, Şaxmatov, Sobolevski və b. belə hesab edirlər ki, qədim slavyan dili bizim eramızın IV əsərində parçalanmışdır. Antuan Meyenin fikrincə, qədim slavyan dili hətta bizim eramızın IV əsərində mövcud olmuşdur (9, 57-41).

Qədim Yunan-Latın salnamələri şərq slavyanların tarixinin Ant dövrü barədə faktlar verir. Antların adına VIII əsr tarixçisi Feotilakt Simokattanın “Tarix” əsərində rast gəlirik. Feotilakt Simokatta avar Xaqanın antlara hücumundan bəhs edir (8, 94-100). Bəs antların adı

hansı səbəbdən tarix səhifələrindən silinmişdir?! Ant (and) sözünün etimologiyasını slavyan dillərində axtarmaq mənasızdır. Bu slavyan mənşəli söz deyildir. A.A.Şaxmatov “ant” sözünün etimologiyasının slavyan mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışmışdısa da, buna nail olmamışdı.

A.A.Şaxmatov antları kelt əsilli saymışdır. Alimin fikrincə, ant qədim kelt dilində antano (ulduz) sözündəndir. Satarik isə belə bir fikir irəli sürür ki, tarixdə Yafəs qəbiləsi mövcud olmuşdur və bu qəbilənin totemi antas (qartal) olmuşdur (5, 83-90). Lakin A.A. Şaxmatovun və Satarikin fərziyyələri həqiqətə uyğun deyildir. Tarixdə heç bir zaman keltlərin slavyanlarla əlaqəsi olmamışdır. Müəyyən dövrdən sonra antların adı yunan-latın yazılı abidələrindən itir.

Çünki Balkan yarımadasını işğal edən bolqarlar antları Bizansdan uzaqlaşdırmışdılar. Antlar artıq Bizans imperiyasının maraq dairəsində deyildilər. Fikrimizcə, antların türk əsilli olması daha çox həqiqətə uyğundur. VI əsrdə türkdilli avarlar slavyanlarla hərbi ittifaqa girmişlər. Avarlardan “ant” sözünü mənimsəyən slavyanlar onlarla ittifaqa girmiş qəbilələri “antlar” adlandırmışlar. Bu qəbilələr Bizans imperiyasına qarşı hücumlarda iştirak edir, qotlarla və hunlarla ittifaq bağlayırlar (8, 71-80).

Antların qəbilə başçılarından birinin adı Boj-Boz olmuşdur. A.A.Şaxmatov, V.N.Perets və başqaları antları slavyan əsilli sayır, lakin bu sözün etimologiyasının slavyan dillərinin materialları əsasında izah olunmadığını unudurlar. Bu alimlər öz yazılışına, ifadə tərzinə, mənasına görə əsl türk sözü olan Boz sözünü qəbul etmək istəmirlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Р.Н.Безертинов. Татары, тюрки – потрясатели вселенной. (История великих империй). Том. I. Баку. 1991.
2. О.Н.Трубачёв. О племенном названии славян. М., 1961.
3. А.Х. Востоков. Рассуждение о славянском языке. М., 1930.
4. И.И.Срезневский. Мысли об истории русского языка, М., 1950.
5. П.Шафарик. Славянские древности. М., 1947.
6. А.А.Шахматов. К вопросу об образовании русских наречий. СПб, 1915.
7. А.И.Соболевский. Русско-скифские этюды. СПб., 1914.
8. И.Перволф. Славянская взаимность с древнейших времён до XVIII века. М., 1974.
9. В.А.Богородитский. Общий курс русской грамматики. М., 1923.

10. С.Б.Бернштейн. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1954.

11. Л.Нидерле. Славянские древности. М., 1956.

Земфира Алиева

Теоретические проблемы тюрко-славянских языковых контактов

Резюме

Славяне и тюркоязычные племена являются одним из древнейших народов Евразии, внесшие огромный вклад в культурное, цивилизованное и военное развитие этого региона. С появлением вышеуказанных народов в этом регионе начинается уникальный процесс интеграции мирового политического пространства. Говоры тюркоязычных народов имели огромное влияние на общеславянский язык. Многие ученые считают, что в этногенезисе древних славян участвовали тюркоязычные племена.

Zemfira Alieva

The theoretical problems of the turkic-slav language relations

Summary

The Slavs and the Turkic-speaking tribes are one of the ancient people of the Eurasia, who made great contribution in the cultural, civilized and military development of this region. By the appearance of the above mentioned peoples in this region starts the unique process of the integration of the words political space. The dialects of the Turkic-speaking peoples had great influence to common Slavic language. Many scientists consider that in the ethnogenesis of the ancient Slavs took part Turkic-speaking tribes.